

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΓΙΑ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Νεοφύτου Βάμβα 6 (3ος όροφος), 10674 Αθήνα, τηλ: 210 7233221-2; 210 7233216;

φαξ: 210 7233217; e-mail: info@nchr.gr, website: www.nchr.gr

**Προτάσεις για θέματα θρησκευτικής ελευθερίας- Ιδίως
ζητήματα συμμόρφωσης με τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού
Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου**

Το νομολογιακό υλικό που έχει συγκεντρωθεί στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για την Ελλάδα από το 1985, έτος της αναγνώρισης του δικαιώματος άσκησης της ατομικής προσφυγής, αφορά τα σημαντικότερα ζητήματα προστασίας της θρησκευτικής ετερότητας, που απασχόλησαν για ιδιαίτερα μεγάλο διάστημα τα ελληνικά δικαστήρια και την ελληνική νομική θεωρία. Είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι σήμερα (1-3-2001) έχουν εκδοθεί συνολικά 69 ελληνικές αποφάσεις εκ των οποίων οι 16 αφορούν θρησκευτικά ζητήματα.

Με την παρούσα εισήγηση επιδιώκεται η παρουσίαση νομοθετικών και άλλων προτάσεων για την πλήρη εναρμόνιση της ελληνικής έννομης τάξης αλλά και της πρακτικής της διοίκησης με το κεκτημένο του Στρασβούργου.

α. Το ζήτημα του προσηλυτισμού

Η εκδίκαση από το Δικαστήριο της προσφυγής του *Μίνωος Κοκκινάκης*¹ το 1993 (η οποία και έθεσε για πρώτη φορά στη νομολογία του διεθνούς αυτού δικαιοδοτικού οργάνου ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας) έφερε ενώπιον του Στρασβούργου το ζήτημα του προσηλυτισμού.² Στη

1 ΕυρΔΔΑ, απόφαση *Κοκκινάκης*, 25.5.1993, série A, αρ.260-A.

2 Άρθρο 4 του ΑΝ 1363 της 15 Αυγούστου 1938 “περί κατοχυρώσεως διατάξεων των άρθρων 1 και 2 του εν ισχύι Συντάγματος” (ΦΕΚ Α’ 305/3.9.1938). Άρθρο 2 του ΑΝ 1672 της 22 Μαρτίου 1939 “περί τροποποιήσεως του ΑΝ 1363/1938 κλπ.” (ΦΕΚ Α’ 123/29.3.1939).

συνέχεια, στην υπόθεση *Λαρίσης και λοιποί*³ ανέκυψε εκ νέου το ίδιο ζήτημα.

Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, τα ελληνικά δικαστήρια αρκέσθηκαν απλώς στην αναπαραγωγή των όρων της σχετικής διάταξης, χωρίς να προσδιορίσουν με πειστικότητα με ποιον τρόπο οι κατηγορούμενοι προσπάθησαν να μεταπεισουν ετερόδοξους με καταχρηστικά μέσα. Οι καταδικές, επομένως, των προσφευγόντων για τις επαφές τους με τους πολίτες δεν ήταν δικαιολογημένες και η επίκληση της ανάγκης της προστασίας των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων ατόμων-«θυμάτων» δεν ήταν επαρκής. Η Ελλάδα καταδικάστηκε και στις δύο υποθέσεις.

Η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, εξετάζοντας την εκτέλεση της απόφασης *Κοκκινάκης* (Résolution DH (97) 576), αποδέχθηκε τους ισχυρισμούς της Ελλάδας ότι αφενός οι εισαγγελείς και τα ποινικά δικαστήρια της χώρας ενημερώθηκαν για το περιεχόμενο των αποφάσεων του Στρασβούργου και αφετέρου προσάρμοσαν τη νομολογία τους σε αυτές τις αποφάσεις με αποτέλεσμα να υπάρχουν από το 1994 και ως το 1997 δύο μόνο καταδικές για προσηλυτισμό ανηλίκων.

Την προσαρμογή των ελληνικών δικαστικών αρχών στις αποφάσεις του Στρασβούργου επιβεβαιώνει και το απαλλακτικό Βούλευμα 183/1994 ΣυμβΠλημΛαρ (αδημ.) το οποίο και αναφέρεται ρητά στην απόφαση *Κοκκινάκης*.

Ωστόσο, το νομοθετικό πλαίσιο που αφορά τον προσηλυτισμό ανάγεται στην περίοδο της μεταξικής δικτατορίας, εμφανίζεται δε αρκετά αναχρονιστικό. Όπως παρατήρησε ο Δικαστής Martens στην υπόθεση *Κοκκινάκης* η αναφορά του νόμου στην «κουφότητα» και την «απειρία» των «θυμάτων» προσηλυτισμού ανταποκρίνεται σε συνθήκες μιας άλλης εποχής και υποτιμά το πνευματικό επίπεδο του μέσου Έλληνα πολίτη.⁴ Αναφορά

3 ΕυρΔΔΑ, απόφαση *Λαρίσης και λοιποί*, 24.2.1998, *Recueil* 1998-I.

4 Ο Άρειος Πάγος στηρίζεται σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις στο χαμηλό μορφωτικό επίπεδο του υποψήφιου προσηλύτου για να συμπεράνει απειρία, πνευματική αδυναμία και κουφότητα [ΑΠ 997/1975 (*ΠοινΧρ* ΚΣΤ, σελ. 380), ΑΠ 1035/1975 (*ΠοινΧρ* ΚΣΤ, σελ. 391) Α.Π. 238/1979 (*ΠοινΧρ* ΚΘ, σελ. 463)]. Το ίδιο ισχυρίστηκε και στην υπόθεση *Κοκκινάκης* για την υποψήφια προσηλύτη η οποία ήταν σύζυγος ιεροψάλτη.

επίσης στις ανησυχητικές παρενέργειες του νόμου περιλαμβάνει και η έκθεση για την Ελλάδα του Καθηγητή Α. Amor, ειδικού εισηγητή της Επιτροπής δικαιωμάτων του ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών για την εφαρμογή της *Διακήρυξης για την Εξάλειψη Κάθε Μορφής Μισαλλοδοξίας ή Διάκρισης Βασιόμενη στη Θρησκεία ή στις Πειποιθήσεις* στην Ελλάδα.

Χαρακτηριστικό σημείο του αναχρονιστικού χαρακτήρα του νόμου περί προσηλυτισμού (άρθρο 4 του AN 1363/1938)⁵ είναι ο τίτλος του: «Περί κατοχυρώσεως διατάξεων των άρθρων 1 και 2 του εν ισχύι Συντάγματος», δηλαδή του επαναφερθέντος Συντάγματος του 1911 το οποίο καθιέρωνε απαγόρευση προσηλυτισμού μόνο σε βάρος της επικρατούσας θρησκείας και όχι και των άλλων θρησκειών ή δογμάτων. Ο ποινικός νομοθέτης του 1938 επομένως είχε άλλο στόχο από εκείνον που θεωρεί ανεκτό ο συνταγματικός νομοθέτης του 1975.⁶

Είναι γνωστό ότι με το Σύνταγμα του 1975 η απαγόρευση προσηλυτισμού έναντι κάθε «γνωστής» θρησκείας και όχι μόνο έναντι της επικρατούσας αποκτά συνταγματική θεμελίωση (άρθρο 13 παρ. 2).⁷ Είναι επίσης γνωστό ότι κανένα άλλο συνταγματικό ή νομοθετικό κείμενο δυτικοευρωπαϊκού Κράτους δεν περιλαμβάνει διάταξη απαγόρευσης του

5 Όπως τροποποιήθηκε από το άρθρο 2 παρ. 2 του AN 1672/1939 το οποίο και ελάφρυνε την αρχική διατύπωση του άρθρου 4 από την «επαναληπτική φλυαρία του» όπως σημείωνε ο Καθηγητής Φ. Βεγλερής. Το άρθρο 2 παρ. 2 του AN 1672/1939 ορίζει τα ακόλουθα: «*Προσηλυτισμός* *είναι η δια πάσης φύσεως παροχών ή δι' υποσχέσεως τοιούτων ή άλλης ηθικής ή υλικής περιθάλψεως, διά μέσων απατηλών, δια καταχρήσεως της απειρίας ή εμπιστοσύνης ή δι' εκμεταλλεύσεως της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή κουφότητας άμεσος ή έμμεσος προσπάθεια προς διεΐσδυσιν εις την θρησκευτικήν συνείδησιν ετεροδόξων επί σκοπώ μεταβολής του περιεχομένου αυτής*».

6 Είναι χαρακτηριστικές οι κριτικές αναφορικά με το Σύνταγμα του 1952, που διατυπώνουν για το μεταξικό νόμο περί προσηλυτισμού οι Αλ. Σβώλος – Γ. Βλάχος στο κλασικό τους έργο «Το Σύνταγμα της Ελλάδας», σελ. 34. Κατά τις εργασίες δε της Ε' Αναθεωρητικής Βουλής ζητήθηκε η πλήρης διαγραφή της διάταξης για τον προσηλυτισμό. Βλ. Βουλή των Ελλήνων, Επίσημα Πρακτικά της Ολομέλειας της Επιτροπής του Συντάγματος 1975, Αθήνα 1975, σελ. 400, 405 και 408.

7 Σύμφωνα με μία άποψη, η συνταγματική διάταξη απαγόρευσης του προσηλυτισμού πρέπει να διαγραφεί (βλ. Μ. Σταθόπουλος, «Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις κράτους-πολιτείας» σε Δ. Χριστόπουλο (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας*, Εκδόσεις Κριτική-ΚΕΜΟ, Αθήνα, 1999, σελ. 199-224, ιδίως σελ. 216). Όπως όμως είναι γνωστό, η συγκεκριμένη διάταξη δεν περιλαμβάνεται στις αναθεωρητέες διατάξεις.

προσηλυτισμού.⁸ Είναι, τέλος, γενικά αποδεκτό ότι η έννοια του «αιρετικού» δεν έχει νομική σημασία στο δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεδομένης της ελευθερίας του καθενός να πρεσβεύει σε όποιο δόγμα ή θρήσκευμα θέλει ακόμα και να είναι άθεος, καθώς και το δικαίωμα να μεταβάλλει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή να τις εκφράζει κατά το δοκούν.

Θα ήταν επομένως επιβεβλημένο η Πολιτεία να καταργήσει τις ισχύουσες διατάξεις περί προσηλυτισμού και να δημιουργήσει νέο πλαίσιο προστασίας των πολιτών προσαρμοσμένο στα σύγχρονα δεδομένα και στις σύγχρονες ανάγκες.⁹

Το προστατευόμενο σήμερα αγαθό θα πρέπει να είναι η ελεύθερη σκέψη και βούληση του ατόμου. Ορισμένα νέα θρησκευτικά κινήματα μπορεί να είναι επικίνδυνα στο βαθμό που περιορίζουν την ελεύθερη σκέψη και βούληση του ατόμου εν γένει – φθάνοντας ενίοτε και μέχρις άσκησης υποβολής στους ‘πιστούς’ τους για τέλεση αξιοποιώνων πράξεων – και όχι αποκλειστικά και μόνον τη θρησκευτική του συνείδηση. Η μείζων αξία, επομένως, της ελεύθερης σκέψης και βούλησης του ατόμου είναι εκείνη που κυρίως απειλείται σήμερα και όχι απλώς και μόνον μία από τις συνιστώσες της. Η συνταγματική θεμελίωση του νέου πλαισίου προστασίας θα πρέπει να πραγματοποιηθεί με κύριο γνώμονα το δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, χωρίς να παραβλέπονται, βεβαίως, οι ειδικότερες πτυχές του εν λόγω δικαιώματος. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, εκείνο που προέχει είναι η κατάργηση των αναχρονιστικών διατάξεων περί προσηλυτισμού.

8 Βλ. την αναλυτική έκθεση ανά ευρωπαϊκή χώρα της Νομικής Βιβλιοθήκης του Κογκρέσου των Η.Π.Α, ενημερωμένη έως το 2000. Επίσης άρθρο A. Garay, “Liberté religieuse et prosélytisme: l’expérience européenne”, *R.T.D.H.* 1994, σελ. 7-29.

9 Βλ. στο ίδιο πνεύμα Ε. Βενιζέλος, *Οι σχέσεις Κράτους-Εκκλησίας*, Εκδόσεις Παρατηρητής, 2000. Βλ. και Α. Yotopoulos-Marangopoulos, “La liberté religieuse dans un monde multiculturel”, σε Fondation Marangopoulos pour les Droits de l’Homme, *Annales*, Ant. N. Sakkoulas, 1991, ιδίως σελ. 112-115.

β. Τα εμπόδια στην ίδρυση ναών και ευκτηρίων οίκων

Η μεταξική νομοθεσία για την ίδρυση και λειτουργία ναών και ευκτηρίων οίκων¹⁰ αποτελεί το δεύτερο σημαντικό ζήτημα που απασχόλησε το Δικαστήριο του Στρασβούργου σε τρεις ενδιαφέρουσες αποφάσεις Μαρτύρων του Ιεχωβά (*Μανουσάκης και λοιποί*,¹¹ *Πεντίδης και λοιποί*,¹² *Τσαβαχίδης*¹³).

Στην απόφαση *Μανουσάκης και λοιποί* το Δικαστήριο δεν αποδέχθηκε τα ελληνικά επιχειρήματα για την αργοπορία της διοίκησης για εξέταση της αίτησης λειτουργίας του ευκτηρίου οίκου μέσα σε τρίμηνη προθεσμία, ούτε θεώρησε αποτελεσματικά τα εθνικά ένδικα μέσα για τη θεραπεία της καθυστέρησης αυτής. Η καταδίκη των προσφευγόντων για τη λειτουργία του ευκτηρίου οίκου αξιολογήθηκε από το Δικαστήριο ως αδικαιολόγητη -υπό το φως της ΕΣΔΑ- επέμβαση στην εκδήλωση του θρησκευτικού τους συναισθήματος. Στις άλλες δύο υποθέσεις, η Ελλάδα παραχώρησε την άδεια πριν εκδικασθεί η υπόθεση (*Πεντίδης*) και προχώρησε σε φιλικό διακανονισμό (*Τσαβαχίδης*).

Σε σχετικό Υπόμνημα της Διεύθυνσης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Συμβουλίου της Ευρώπης προς την Ελληνική Κυβέρνηση (14.5.1998), έγιναν οι ακόλουθες παρατηρήσεις για την εκτέλεση των αποφάσεων:

1. Το περιθώριο εκτίμησης του Υπουργού Παιδείας, ο οποίος είναι ο κατά το νόμον αρμόδιος για να εξετάσει την ύπαρξη “ουσιαστικών λόγων” και να εγκρίνει αίτημα ίδρυσης και λειτουργίας ναού ή ευκτηρίου οίκου, είναι υπερβολικά ευρύ.

2. Η απουσία από το νόμο ρητής προθεσμίας για να απαντήσει ο Υπουργός Παιδείας στο αίτημα ίδρυσης και λειτουργίας ναού ή ευκτηρίου οίκου είναι σημαντική. Πρέπει να υπάρξει νομοθετική πρωτοβουλία για σχετική πρόβλεψη.

10 Άρθρο 1 του ΑΝ 1363 της 15 Αυγούστου 1938 “περί κατοχυρώσεως διατάξεων των άρθρων 1 και 2 του εν ισχύι Συντάγματος” (ΦΕΚ Α’ 305/3.9.1938). Άρθρο 1 του α.ν. 1672 της 22 Μαρτίου 1939 “περί τροποποιήσεως του ΑΝ 1363/1938 κλπ.” (ΦΕΚ Α’ 123/29.3.1939). Άρθρο 1 παρ. 1 και 3 του ΒΔ 20.5/2-6-1939 “περί της εκτέλεσης των διατάξεων του αναγκαστικού νόμου 1672/1939».

11 ΕυρΔΔΑ, απόφαση *Μανουσάκης*, 26.9.1996, *Recueil* 1996-IV.

12 ΕυρΔΔΑ, απόφαση *Πεντίδης και λοιποί*, 19.3.1997, *Recueil* 1997-III.

13 ΕυρΔΔΑ, απόφαση *Τσαβαχίδης*, 21.1.1999.

3. Η Ελληνική Κυβέρνηση είναι υπεύθυνη για την ενημέρωση των ελληνικών δικαστηρίων για το περιεχόμενο της απόφασης *Μανουσάκης* και την εφαρμογή της από την ελληνική δικαιοσύνη.

Απαντώντας η Ελληνική Κυβέρνηση (31.7.1998) τόνισε ότι αφενός ενημέρωσε τα αρμόδια δικαστήρια για τη νομολογία του Στρασβούργου και αφετέρου δεν υπάρχει περιθώριο εκτίμησης του Υπουργού Παιδείας εφόσον πληρούνται και οι τρεις προϋποθέσεις που θέτει το άρθρο 13 παρ. 2 του Συντάγματος (γνωστή θρησκεία, μη προσβολή των χρηστών ηθών και μη άσκηση προσηλυτισμού). Ανέφερε δε σχετικά την απόφαση ΣτΕ 1543/1995 για να τονίσει ότι δεν τίθεται θέμα προθεσμίας απάντησης του Υπουργού σε περίπτωση αιτήματος αδειας γιατί μετά την άπρακτη παρέλευση τριμήνου, ο αιτών μπορεί παραδεκτά να προσφύγει στο Συμβούλιο της Επικρατείας κατά της σιωπηρής άρνησης του Υπουργού να τη χορηγήσει.

Σε νέο Υπόμνημά της (14.9.2000) η Διεύθυνση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του Συμβουλίου της Ευρώπης με αναφορά στην απόφαση *Μανουσάκης* ισχυρίζεται ότι ακόμα κι αν δικαιωθεί ο αιτών από το Συμβούλιο της Επικρατείας, η πρακτική αποδεικνύει ότι δεν εκτελείται πάντοτε από τη Διοίκηση η σχετική απόφαση, με αποτέλεσμα να μην παρέχεται η σχετική άδεια λειτουργίας του ευκτηρίου οίκου και, σε περίπτωση θέσεως σε λειτουργία του τελευταίου χωρίς την αιτούμενη άδεια, η υπόθεση να παραπέμπεται στα ποινικά δικαστήρια.

Το ζήτημα της ίδρυσης ευκτηρίου οίκου εξετάσθηκε το 1997 από το Συμβούλιο της Επικρατείας (ΣτΕ 865/1997, αδημ.). Ο αιτών την ίδρυση οίκου της Αποστολικής Εκκλησίας Ροδοσταυρών Ρωμαιορθόδοξων είχε υποβάλει από το 1988 σχετικό αίτημα στο Υπουργείο Παιδείας το οποίο απορρίφθηκε γιατί σχετική γνωμοδότηση της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδας υπεστήριζε ότι πρόκειται για μη «γνωστή» θρησκεία. Το Συμβούλιο της Επικρατείας θεώρησε την απορριπτική απόφαση του Υπουργού «μη επαρκώς αιτιολογημένη» και την ακύρωσε.

Ωστόσο, η ανάγκη αλλαγής του νομοθετικού πλαισίου και η εναρμόνισή του με το περιεχόμενο της απόφασης *Μανουσάκης και λοιποί* κρίνεται αυτή τη στιγμή απαραίτητο για δύο λόγους:

Το Δικαστήριο δεν αφήνει πολλά περιθώρια για τη συμβατότητα του ισχύοντος νομοθετικού πλαισίου με την ΕΣΔΑ: «Ο αναγκαστικός νόμος αρ. 1363/1938 καθώς και το βασιλικό διάταγμα της 20 Μαΐου/2 Ιουνίου 1939, που αφορά τους ναούς και τους ευκτηρίους οίκους οι οποίοι δεν ανήκουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, επιτρέπουν μια μεγάλη παρέμβαση των πολιτικών, διοικητικών και εκκλησιαστικών αρχών στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας. Στις πολυάριθμες τυπικές προϋποθέσεις που προβλέπονται από το άρθρο 1 παρ. 1 και 3 του διατάγματος, ορισμένες από τις οποίες απονέμουν στην αστυνομική αρχή, στο δήμαρχο και τον πρόεδρο της κοινότητας πολύ μεγάλο περιθώριο εκτιμήσεως, προστίθεται η προσφερόμενη στην πράξη δυνατότητα στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων να αναβάλλει αορίστως την απάντησή του -δεδομένου ότι το διάταγμα δεν προβλέπει καμία προθεσμία- ή να αρνηθεί την άδειά του χωρίς νόμιμη αιτιολογία ή λόγο. Σχετικώς, το Δικαστήριο κρίνει ότι το διάταγμα καθιστά αρμόδιο τον Υπουργό -κυρίως όταν πρόκειται να διαπιστώσει αν ο αριθμός εκείνων που ζητούν άδεια αντιστοιχεί σε εκείνον που αναφέρεται στο διάταγμα (άρθρο 1 παρ. 1 (α))- προκειμένου να εκτιμήσει την ύπαρξη μιας “πραγματικής ανάγκης” της αιτούσας θρησκευτικής κοινότητας για την ίδρυση ενός ναού» (παρ.47). «Το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας, ελέγχοντας τη νομιμότητα των αρνήσεων αδειας, επεξεργάστηκε νομολογία που περιορίζει την εξουσία του Υπουργού στο ζήτημα αυτό και απονέμει στην τοπική εκκλησιαστική αρχή μια καθαρά συμβουλευτική αρμοδιότητα. Το δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία, όπως αυτό κατοχυρώνεται στην ΕΣΔΑ, αποκλείει κάθε εκτίμηση από μέρους του κράτους για τη νομιμότητα των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή για τους τρόπους έκφρασής τους. Επομένως, το Δικαστήριο κρίνει ότι το σύστημα της αδειας που θεοπίστηκε με τον ΑΝ αρ.1363/1938 και το ΒΔ της 20 Μαΐου/2 Ιουνίου 1939 δεν συμβιβάζεται με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ παρά μόνο στο μέτρο που αποσκοπεί να εξασφαλίσει έναν έλεγχο του Υπουργού για τη συνδρομή των τυπικών προϋποθέσεων που απαιτούνται από τις προηγούμενες νομοθετικές ρυθμίσεις. Προκύπτει λοιπόν από το φάκελο, καθώς και από πολυάριθμες περιπτώσεις που αναφέρθηκαν από τους προσφεύγοντες και δεν

αμφισβητήθηκαν από την Κυβέρνηση, ότι το ελληνικό κράτος χρησιμοποιεί τις δυνατότητες των παραπάνω διατάξεων κατά τέτοιο τρόπο ώστε να επιβάλλει προϋποθέσεις αυστηρές ή και απαγορευτικές στην τέλεση της λατρείας ορισμένων μη ορθοδόξων θρησκευμάτων, ιδίως των μαρτύρων του Ιεχωβά. Βεβαίως, το Συμβούλιο της Επικρατείας ακυρώνει λόγω έλλειψης αιτιολογίας κάθε αδικαιολόγητη άρνηση αδειας, αλλά η άφθονη νομολογία γι' αυτό το ζήτημα φαίνεται να φανερώνει μια σαφή τάση των διοικητικών και εκκλησιαστικών αρχών να χρησιμοποιούν τις δυνατότητες αυτών των διατάξεων προκειμένου να περιορίσουν τις δραστηριότητες των μη ορθοδόξων θρησκευμάτων» (παρ.48-49).

Η πρακτική της ελληνικής διοίκησης, όπως προκύπτει και από την πρόσφατη προσπάθεια παρεμπόδισης λειτουργίας του ευκτηριού οίκου των Μαρτύρων του Ιεχωβά στην περιοχή της Κασσάνδρειας Χαλκιδικής και τη σχετική παρέμβαση του Συνηγόρου του Πολίτη (3.8.00), δεν εναρμονίζεται με τη νομολογία του Στρασβούργου.

Τέλος, είναι χαρακτηριστικό ότι τέσσερα χρόνια μετά την έκδοση της απόφασης *Μανουσάκης και λοιποί* δεν έχει εκδοθεί το Ψήφισμα της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης που επιβεβαιώνει την εκτέλεση της απόφασης από την Ελλάδα. Με άλλα λόγια, η υπόθεση παραμένει σε εκκρεμότητα ενώπιον του Συμβουλίου Υπουργών, εν αναμονή συνολικής νομοθετικής ρύθμισης του ζητήματος.

Όπως συμπεραίνεται, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου δεν αφήνει πολλά περιθώρια για τη συμβατότητα της μεταξικής νομοθεσίας για την ίδρυση και λειτουργία ναών και ευκτηρίων οίκων με την ΕΣΔΑ.

Προτείνεται η κατάργηση της ποινικοποίησης της ανέγερσης ή θέσης σε λειτουργία ετεροδόξου ή ετεροθρήσκου ναού ή ευκτηριού οίκου χωρίς άδεια. Ταυτόχρονα προτείνεται η κατάργηση του άρθρου 1 παρ. 1 και 3 του ΒΔ της 20/2.6.1939 που ορίζει τις προϋποθέσεις για την έκδοση από τον Υπουργό Παιδείας και θρησκευμάτων της προβλεπόμενης άδειας προς

ανέγερση ή λειτουργία ναών.¹⁴ Ως μοναδική προϋπόθεση θα έπρεπε να διατηρηθεί η πολεοδομική άδεια με τον όρο του σεβασμού της αρχής της ισότητας στην άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας.

γ. Η αντιμετώπιση της μουσουλμανικής μειονότητας της δυτικής Θράκης

Ακανθώδη ζητήματα, που αφορούν την πολιτική εκπροσώπηση της μουσουλμανικής μειονότητας της δυτικής Θράκης, έφθασαν ως το Στρασβούργο χωρίς όμως να υπάρξει τελική κρίση του Δικαστηρίου επί της ουσίας. Πρόκειται για τέσσερις προσφυγές με επίκεντρο κυρίως τη δραστηριότητα του Αχμέτ Σαδίκ και των συνυποψήφιων του.¹⁵

Στο τέλος όμως του 1999 εκδόθηκε η απόφαση *Σερίφ* που καταδίκασε την Ελλάδα για παραβίαση της θρησκευτικής ελευθερίας. Ο προσφεύγων διεκδικούσε από το 1990 τη θέση του Μουφτή Ροδόπης. Είναι γνωστό ότι το 1990 άλλαξε ο τρόπος ανάδειξης του Μουφτή: διορίζεται πλέον από τον Υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων μετά από πρόταση επιτροπής αποτελούμενης από το Νομάρχη και αριθμό εκπροσώπων της μειονότητας επιλεγμένων από το κράτος.¹⁶ Οι νέες ρυθμίσεις αλλά και το πρόσωπο, που τελικά διορίστηκε ως Μουφτής Ροδόπης, δεν ικανοποίησαν ένα δυναμικό κομμάτι της μειονότητας, το οποίο επιθυμούσε και τελικά οργάνωσε εκλογές οι οποίες ανέδειξαν για την ίδια θέση του Μουφτή τον προσφεύγοντα. Εξαιτίας αυτής της εκλογής, ο τελευταίος βρέθηκε κατηγορούμενος για αντιποίηση άσκησης υπηρεσίας λειτουργού της μουσουλμανικής θρησκείας και μετά από πολλές δικαστικές περιπέτειες καταδικάστηκε σε εξάμηνη - εξαγοράσιμη- ποινή.

14 Προς την ίδια κατεύθυνση, Μ. Σταθόπουλος, «Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας και οι σχέσεις κράτους-πολιτείας» ό.π., σελ. 218.

15 Η πρώτη ήταν σχετική με το προεκλογικό υλικό και τη χρήση του όρου «Τούρκος» και «Τουρκική μειονότητα» για τη δυτική Θράκη. Η δεύτερη αφορούσε καταγγελίες για παραμέληση της μειονότητας από την κεντρική διοίκηση ενώ η τρίτη προσφυγή είχε ως αντικείμενο το ελάχιστο όριο (3%) για την είσοδο των κομμάτων στο ελληνικό κοινοβούλιο. Τέλος, η τέταρτη προσφυγή κατατέθηκε από συνυποψήφιο του Σαδίκ ο οποίος κατηγορήθηκε για απόπειρα εξαγοράς ψήφων κατά τις εκλογές του 1989 στη Ξάνθη.

16 Πράξη νομοθετικού περιεχομένου της 24^{ης} Δεκεμβρίου 1990 και Ν. 1920/1991.

Δύο είναι τα σημεία της απόφασης του Στρασβούργου που προκαλούν σοβαρό προβληματισμό.

Το Δικαστήριο προέβη καταρχήν σε κριτική των αρμοδιοτήτων των θρησκευτικών οργάνων που δρουν στην Ελλάδα: *«Το Δικαστήριο σημειώνει σχετικά ότι, αν και το άρθρο 9 της Σύμβασης δεν απαιτεί από τα Κράτη να προσδώσουν έννομες συνέπειες στους θρησκευτικούς γάμους και στις αποφάσεις των θρησκευτικών δικαστηρίων, σύμφωνα με το ελληνικό δίκαιο, οι γάμοι που τελούνται από λειτουργούς 'γνωστών θρησκειών' εξομοιώνονται με τους πολιτικούς γάμους και οι Μουφτήδες έχουν αρμοδιότητα να αποφαινόμενοι για συγκεκριμένες οικογενειακές και κληρονομικές διαφορές μεταξύ Μουσουλμάνων. Σε μερικές περιπτώσεις, μπορεί να γίνει αποδεκτό ότι είναι προς το δημόσιο όφελος να λάβει το Κράτος ειδικά μέτρα με στόχο να προστατεύσει εκείνους τους πολίτες των οποίων οι έννομες σχέσεις μπορούν να επηρεαστούν από πράξεις απάτης των θρησκευτικών λειτουργών. Ωστόσο, το Δικαστήριο δεν θεωρεί αναγκαίο να αποφασίσει για το ζήτημα αυτό το οποίο, άλλωστε, δεν αφορά την περίπτωση του προσφεύγοντα».*

Σε άλλο σημείο το Δικαστήριο θίγει το ζήτημα της ίδιας της επέμβασης της Πολιτείας σε ζητήματα διάσπασης των θρησκευτικών κοινοτήτων: *«Αν και το Δικαστήριο αναγνωρίζει ότι είναι πιθανό να δημιουργείται ένταση σε περιπτώσεις όπου θρησκευτική ή άλλη κοινότητα διασπάται, πιστεύει ότι η διάσπαση αυτή είναι μία από τις αναπόφευκτες συνέπειες της πολυφωνίας. Ο ρόλος των αρχών σε τέτοιες περιπτώσεις δεν είναι να απομακρύνουν την αιτία της έντασης εξαλείφοντας την πολυφωνία, αλλά να εξασφαλίσουν την ανοχή ανάμεσα στις ανταγωνιζόμενες ομάδες. Σε σχέση δε με αυτό, το Δικαστήριο σημειώνει ότι, πέρα από μία γενική αναφορά στη δημιουργία έντασης, η Ελληνική Κυβέρνηση δεν έκανε καμία νύξη για αναταραχές ανάμεσα στους Μουσουλμάνους στη Ροδόπη οι οποίες είχαν ήδη ή θα μπορούσαν να είχαν προκληθεί εξαιτίας της συνύπαρξης δύο θρησκευτικών ηγετών».*

Με άλλα λόγια, η απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Σερίφ* θέτει ευθέως αφενός μεν το ζήτημα ανάδειξης του Μουφτή -σε συνδυασμό προς τις συμβατικές υποχρεώσεις της χώρας- αφετέρου δε το πρόβλημα των

αρμοδιοτήτων του Μουφτή σε σχέση προς το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη. Είναι, πράγματι, τουλάχιστον περιεργο στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα να εξακολουθεί να εφαρμόζεται ο ισλαμικός νόμος κατά παρέκκλιση των διατάξεων του Αστικού Κώδικα, τη στιγμή, μάλιστα, που κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει ούτε στην Τουρκία, ούτε σε ορισμένες άλλες μουσουλμανικές χώρες. Η κατάργηση των δικαιοδοτικών και διοικητικών αρμοδιοτήτων του Μουφτή και ο περιορισμός του στα θρησκευτικά του καθήκοντα αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, επιβεβλημένο μέτρο εκσυγχρονισμού του θεσμού, ενόψει και των δεσμεύσεων του άρθρου 20 Σ (δικαίωμα παροχής έννομης προστασίας) και του άρθρου 6 ΕΣΔΑ (δικαίωμα σε δίκαιη δίκη).

Προς αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση κινείται η πολύ πρόσφατη απόφαση 405/2000 του Μονομελούς Πρωτοδικείου Θήβας (2.11.2000)¹⁷ η οποία υπάγει στα τακτικά πολιτικά δικαστήρια ζήτημα οικογενειακού δικαίου μουσουλμάνου, μονίμου κατοίκου Βοιωτίας, επικαλούμενη ακριβώς το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ.

Προτείνεται η ενημέρωση των πολιτικών δικαστών και για τη συγκεκριμένη απόφαση αλλά και ευρύτερα για την αντίθεση της άσκησης δικαιοδοτικών αρμοδιοτήτων από τον Μουφτή με το Σύνταγμα και την ΕΣΔΑ με όποιο τρόπο κρίνει πρόσφορο η ηγεσία του Άρειου Πάγου.

Για το θέμα της ανάδειξης του Μουφτή, προτείνεται η επιλογή του με απόφαση του Υπουργού Παιδείας από κατάλογο τριών υποψηφίων που θα προτείνει η μουσουλμανική κοινότητα.

δ. Η απαγόρευση των διακρίσεων σε βάρος των θρησκευτικών κοινοτήτων

Η απόφαση *Θλιμμένου* (6.4.00) προβάλλει μία σημαντική διάσταση του ζητήματος των αντιρρησιών συνείδησης. Ο προσφεύγων είχε καταδικαστεί από τα στρατιωτικά δικαστήρια για άρνηση κατάταξης του στο στρατό για λόγους θρησκευτικής συνείδησης (Μάρτυρας του Ιεχωβά). Αρκετά χρόνια μετά αντιμετώπισε την άρνηση του σώματος των ορκωτών

17 Βλ. Κ. Τσιτσελίκης, «Ο Μουφτής ως Ιεροδίκης. Με αφορμή την απόφαση 305/2000 του Μον. Πρωτ. Θήβας», *Νομικό Βήμα* (2001), σελ. 583 επ.

λογιστών να τον εγγράψουν στο μητρώο τους παρόλο που πέτυχε στις σχετικές εξετάσεις, γιατί το ποινικό του μητρώο έφερε αυτή την καταδίκη.

Το Δικαστήριο συμπέρανε ομόφωνα παραβίαση του δικαιώματος θρησκευτικής ελευθερίας σε συνδυασμό με παραβίαση της απαγόρευσης διάκρισης λόγω θρησκείας. Ερμήνευσε, δηλαδή, κατά τέτοιο τρόπο την απαγόρευση διάκρισης λόγω θρησκείας ώστε να προκύπτει υποχρέωση του Κράτους να λάβει ειδικά μέτρα προς όφελος των θρησκευτικών κοινοτήτων για να εναρμονιστεί με το περιεχόμενο της διάταξης της ΕΣΔΑ: *«Το δικαίωμα να μην υφίσταται κανείς διάκριση στην απόλαυση των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ΕΣΔΑ παραβιάζεται επίσης όταν τα Κράτη χωρίς αντικειμενική και εύλογη δικαιολογία αποτυγχάνουν να αντιμετωπίσουν διαφορετικά άτομα των οποίων η κατάσταση είναι εμφανώς διαφορετική»* (παρ. 44).

Το στοιχείο, που άμεσα προκύπτει από την απόφαση *Θλιμμένος*, είναι η ανάγκη συμπλήρωσης του ήδη υπάρχοντος νομοθετικού πλαισίου για τους αντιρρησίες συνείδησης ώστε εκείνοι που έχουν καταδικαστεί από τα στρατιωτικά δικαστήρια εξαιτίας των θρησκευτικών τους φρονημάτων πριν τη θέση σε ισχύ του νόμου για τους αντιρρησίες συνείδησης, να μην φέρουν στο ποινικό τους μητρώο τη σχετική ένδειξη, η οποία αποτελεί μόνιμο εμπόδιο στην καθημερινή και, κυρίως, στην επαγγελματική τους ζωή.

Προτείνεται η ακόλουθη διατύπωση:

«1. Διαγράφονται από το ποινικό μητρώο οι ποινές που έχουν επιβληθεί για το στρατιωτικό αδίκημα της ανυπακοής και ανυποταξίας έως την έναρξη της ισχύος του Ν. 2510/97 σε στρατεύσιμους που αρνήθηκαν τη στρατιωτική υπηρεσία επικαλούμενοι τις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις εφόσον εξέτισαν με οποιοδήποτε τρόπο την ποινή που τους επιβλήθηκε. Για τους σκοπούς του άρθρου αυτού η ποινή θεωρείται ότι αποτίθηκε ολικά κατά τον χρόνο που ο καταδικασθείς εξήλθε των φυλακών με απόλυση υπό όρους.

2. Αίρονται οι κάθε είδους συνέπειες των καταδικαστικών αποφάσεων που εκδόθηκαν για τις παραπάνω αιτίες, κατά των προσώπων και υπό τις προϋποθέσεις που ορίζονται στην προηγούμενη παράγραφο. Η άρση των

συνεπειών των ως άνω καταδικαστικών αποφάσεων περιλαμβάνει ιδίως τη δυνατότητα των προσώπων αυτών να διορίζονται στο δημόσιο τομέα με τις ίδιες προϋποθέσεις που ισχύουν για κάθε πολίτη που έχει υπηρετήσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις».

Αθήνα, 1 Μαρτίου 2001